

UN PERCORRIDO CO VALENTE ENTREVISTADO

por Eva Riveiro Formoso

Ao longo da súa traxectoria, José Ángel Valente aproveitou as numerosas oportunidades de ser entrevistado que lle foron xurdindo dende que, en 1954, gañara o Premio Adonáis de Poesía. Non era habitual nel o rexeitamento a ofrecer declaracións sobre temas varios, non só arredor da literatura, senón tamén acerca de cuestións políticas e sociais. A súa vida, de feito, encádrase nun contexto no que os medios periodísticos ían cobrando progresivamente unha maior relevancia como difusores culturais, ao tempo que proporcionaban aos artistas unha plataforma de visibilidade perante a súa sociedade coetánea.

Valente puido atopar nas entrevistas un medio de expresión que, tomado coma un novo xénero, era afín ao ensaio: nel podía dar a coñecer os seus pareceres e, á vez, acadar o seu obxectivo de destruír dende dentro a palabra propagandística e dogmática para reivindicar o xurdimento

da palabra poética. Para un autor cuxos textos manifestaban a miúdo hibridez xenérica, as entrevistas, cada unha suxeita ás convencións requiridas polo entrevistador ou a propia publicación, representaban un molde máis libre no que mesturar inquedanzas pertencentes a distintos ámbitos do coñecemento. Ademais, as opinións vertidas nesas conversas contribuían a forxar unha certa imaxe autorial dependente do momento vital.

Á vista da función social outorgada por Valente a este medio, non resulta estraño o seu afán de recolección de todas aquelas entrevistas nas que aparecía a súa voz. Na actualidade, a Cátedra José Ángel Valente de Poesía e Estética da Universidade de Santiago de Compostela alberga todo este legado, a cuxa ordenación e catalogación me dediquei nos últimos meses coa axuda e consello de Claudio Rodríguez Fer, responsable da entidade

dende a súa creación no ano 2000¹. Durante este tempo, no que podemos levar a cabo unha aproximación meramente provisoria, atopamos un total de setenta e catro entrevistas correspondentes a seis décadas distintas: dende o ano 1954 ata o 2000, no que aínda atendeu a unhas cantas conversas antes do seu falecemento no mes de xullo. A súa distribución temporal é bastante desigual. Atópanse:

- Seis entrevistas dos anos cincuenta.
- Unha entrevista (con posibles indicios dunha segunda, como se explicará) dos anos sesenta.
- Dúas entrevistas dos anos setenta.
- Quince entrevistas dos anos oitenta.
- Corenta entrevistas dos anos noventa.
- Seis entrevistas do ano 2000.
- Catro entrevistas sen identificar.

Por outra parte, é salientable a heteroxeneidade de modos nos que se conservan as diferentes pezas. Nalgún caso, foi posible atopar o exemplar completo da revista ou periódico no que se incluía a entrevista, pero o máis frecuente foi achar recortes de prensa (ou ben soltos ou ben

1 Dúas obras xa aluden ás entrevistas feitas a Valente con distintos niveis de profundidade. Unha delas, *El ángel de la creación: diálogos y entrevistas* de Andrés Sánchez Robayna, inclúe unha selección dalgunhas destas pezas atendendo a criterios de representatividade: escóllense aquelas que poidan ofrecer unha imaxe máis nítida e esclarecedora do autor. A outra, *Anatomía de la palabra* de Nuria Fernández Quesada, contén ao final un índice máis exhaustivo coas referencias completas de cada unha das entrevistas que a autora puido recoller. Algúns dos diálogos presentes nelas parecen non conservarse na Cátedra Valente ou, polo menos, aínda non foron encontrados; non obstante, atopamos outros que non aparecen en ningunha destas dúas fontes.

△ Eva Riveiro Formoso no arquivo da Cátedra Valente

pegados sobre un folio en branco para dificultar a súa perda) e non os volumes enteiros. As entrevistas de máis complexa catalogación foron as que aparecían no seu estado máis primixenio, é dicir, coas preguntas e/ou respostas mecanografadas e en ausencia dos seus posteriores referentes periodísticos. Nestas circunstancias, tentamos cotexar as páxinas mecanografadas coas diversas publicacións periódicas que se conservan, pero ás veces foi imposible dar coa referencia posterior (cabería preguntarse, por exemplo, se todas elas foron finalmente publicadas) e, como resultado destas dificultades, quedaron catro pendentes de identificación que poderán ser obxecto dun traballo futuro.

Co paso das décadas, o horizonte das entrevistas vaise estendendo en dous sentidos ás veces complementarios: no xeográfico e no temático. Con respecto

ao primeiro, Valente irá ocupando un oco cada vez máis preeminente en diarios hispanoamericanos dende os anos sesenta, inicialmente debido ás súas viaxes e contactos con autores destes países. Acerca da variedade lingüística, observamos que polo menos sesenta e nove das entrevistas conservadas están en español; en lingua galega recóllense, entre outras, a “Entrevista vital” de Claudio Rodríguez Fer (1998: 451-464 e 2000: 185-201)² e un anaco desta mesma entrevista recollido na publicación *Tempos novos* (2000). Tamén aparece unha entrevista en francés e outra en portugués: “Leçon de ténèbres” (de Sa Rego 1988: 41-42) e a “Entrevista com o espanhol José Ángel Valente: ‘O poeta e o místico são portadores de escândalo’” (Rubim 1994: 5). En canto ao temático, o ton e o contido das preguntas e respostas van mudando de acordo coa traxectoria do autor e adquiren gradualmente un rexistro máis biografista ao que o ourensán era, en principio, reticente, aínda que a dimensión literaria nunca será esquecida.

De aquí en diante, o meu propósito é trazar un panorama xeral que permita analizar a evolución do autor e, ao mesmo tempo, os diferentes xeitos en que os entrevistadores deberon ir reorientando as súas estratexias para satisfacer a curiosidade que puidese xerar nos lectores unha figura como a de Valente. Examinando pequenos fragmentos de varias entrevistas, será posible aproximarse ao poeta dende as súas propias palabras.

As seis entrevistas da década dos cincuenta circunscríbense a dous anos con-

cretos: 1954 e 1955. Nelas, celebradas a propósito da concesión do Premio Adonáis, Valente preséntase como un estudante do Colexio Maior Ximénez de Cisneros en Madrid que está a iniciarse no labor poético. As preguntas diríxense sobre todo ao feito literario e non mostran un grande interese pola biografía do novo autor, por non ser aínda un intelectual consolidado. É interesante destacar a posición que adopta o Valente duns vinte cinco anos con respecto á súa incipiente obra: establece como maiores referentes a Quevedo e a Manrique, e especialmente ao primeiro, ao que menciona en varias entrevistas como as de Fernández Ferreiro, Ángel Padín ou Sutil e Rosel por medio de palabras de admiración:

—¿El mejor poeta antiguo? —le preguntamos.

—Quevedo.

—¿Moderno?

—Quevedo.

—¿Influencia de algún poeta?

—Quevedo. (Padín 1954)

VALENTE.— Sí: Quevedo. Es el poeta que me ha dado más alimento. Lo leo y releo. Y cuando escribo, a él sólo leo. Constituye entonces mi única lectura, una lectura casi obsesiva. (Sutil e Rosel 1955: 25)

Máis aló deste posicionamento con respecto ao canon tradicional da literatura española, Valente non titubea á hora de definir a súa propia poética, de maneira que comeza xa dende os inicios a perfilar con confianza a súa identidade autorial: escribe unha poesía sobria, sinxela, clara e ás veces satírica, segundo declara na entrevista de Gómez del Valle (1955). Con Sutil e Rosel aínda vai máis alá, xa que condensa o seu modo de entender a poesía recitando uns cantos versos seus

2 Ambas nos exemplares da revista *Moenia* e nas súas respectivas separatas.

aínda non formalizados en ningún poema: “Una palabra encierra toda la verdad; / dos, toda la verdad / disminuida en una / palabra innecesaria” (Sutil e Rosel 1955: 24). Outro feito de interese é que en varias entrevistas alude ao proceso de escritura da súa primeira novela, proxectada baixo o título de *El encuentro*, que xamais chegaría a ver a luz.

A década dos sesenta resulta máis problemática por haber nela un baleiro bibliográfico practicamente total pese a ser un momento crucial no desenvolvemento literario de Valente. Sánchez Robayna apunta no prólogo de *El ángel de la creación: diálogos y entrevistas* que “tenemos noticia indirecta de dos entrevistas publicadas en esos años, pero no hemos conseguido localizarlas hasta el momento” (Sánchez 2018: 9). Nós podemos atopar unha das entrevistas desta década, pertencente a un periódico mexicano e datada aparentemente do 6 de abril de 1966 en Xenebra³. Apréciase xa nesta entrevista un xiro cara a eixes temáticos ausentes na década anterior: non soamente se centra na faceta literaria do autor e nas súas consideracións sobre o panorama do momento, senón que tamén se lle pregunta por cuestións sociais que afectan ao seu país de orixe, como a lei de prensa ou a represión contra os intelectuais españois.

Xunto a esta entrevista, atopouse un pequeno recorte dun diario cubano no que se transmite a participación

3 Na folla conservada non se menciona explicitamente o ano de publicación, senón soamente o día: deducimos o ano pola alusión á nova lei de prensa española do 18 de marzo de 1966.

de Valente como xurado do Concurso Nacional de Literatura da UNEAC no ano 1967⁴. Este fragmento de texto, que non se corresponde cunha entrevista, apareceu unido mediante un clip á peza anterior da mesma década. Pode querer isto dicir que o recorte é un adianto dunha entrevista incluída posteriormente nese mesmo diario e que, por algún motivo, está perdida ou aínda non se atopou entre os arquivos da Cátedra? Neste caso, son máis os interrogantes que as certezas; o que resulta sorprendente é que ambos testemuños dos anos sesenta pertencen a diarios hispanoamericanos a raíz das viaxes acometidas por Valente a este continente. En España, debido á emigración do autor e ao seu periplo por cidades como Oxford ou Xenebra, parece que Valente non tivo un papel sobresaínte na prensa en calidade de entrevistado.

Dos anos setenta aparecen dúas entrevistas de José Miguel Ullán a Valente: unha de 1970 e a outra de 1978. As mostras conservadas tamén son escasas, seguramente debido ao seu desterro tras o consello de guerra no ano 1972 polo relato “El uniforme del general”. Nelas, resulta salientable o inicio dunha posición valentiana que se manterá ata o final dos seus días: o rexeitamento a ser adscrito a unha xeración literaria e as reflexións sobre o reduccionismo de tales etiquetas, especialmente a partir das consideracións

4 Polo seu pequeno tamaño, este recorte non conserva a data exacta de publicación nin o nome do diario. Non obstante, pola parte traseira figura a referencia á cidade de La Habana e tamén o nome propio do director do periódico, Félix Sautié, responsable de publicacións como *Juventud Rebelde*, á que tal vez poida pertencer este extracto.

teóricas das antoloxías de Castellet e Hortelano.

Os anos oitenta e os noventa suman un total de cincuenta e cinco pezas, o que dá conta do auxe da figura de Valente nos diarios españois unha vez rematado o réxime. Se antes o que interesaba era a obra do autor por enriba da súa vida, agora ambas dimensións adquirirán un posto central en cada unha das entrevistas, sen desprezar ningún dato que poida ser explicativo do labor do poeta. Con respecto aos temas tratados, os titulares poden ser significativos. Sobre a actividade literaria son frecuentes observacións coma as seguintes: “La escritura es una aventura absolutamente personal” (Iglesias 1989: 37), “La poesía es una escritura peligrosa” (Freidemberg 1992: 12), “Sin la experiencia del desierto no hay poesía” (Duque Amusco *et al.* 1993: 25) ou “La creación denuncia todo lo que la ideología oculta” (Berasátegui 1994: 16). Xa en referencia á crítica das xeracións literarias iniciada na década precedente, destacan títulos como “Las generaciones son un arreglo para el sostenimiento de mediocres” (Pulido 1995) ou “Cuando dije que en el grupo del 50 había un poeta y medio, fui demasiado generoso” (Corral 1996: 73), entre outros.

Valente marcará tamén o seu cambio de orientación con respecto á admiración polos clásicos: de Quevedo virará cara a san Juan de la Cruz e a súa mística, como se fai patente na maioría de testemuños destes vinte anos. Ademais das súas consideracións literarias, nesta etapa tamén medra o interese pola visión política e social do autor, particularmente vencellada coa experiencia do exilio e co consello de guerra. As súas respostas son contun-

dentos e concisas, como el mesmo definía a súa propia poesía, e non dubida en falar abertamente sobre cuestións que poderían provocar animadversións.

Para entender as posturas do poeta no seu presente, é habitual por parte dos entrevistadores empregar unha técnica de retrospección cara ás súas orixes, que percorre dende a infancia do autor (que refire en moitas ocasións a anécdota da biblioteca de Basilio Álvarez para explicar os comezos do seu gusto pola lectura, por exemplo) ata a máis estrita contemporaneidade. Nesta órbita da lembranza insírese a expresión do seu modo de percibir a Galicia natal unha vez establecido en Almería:

Nací y viví en Galicia toda mi infancia, toda mi adolescencia, y tengo con respecto a aquella tierra un intenso sentido de pertenencia, tanto que soporto con dificultad la idea de un regreso. Irme fue mi modo de quedarme para siempre. Tal vez por eso el regreso sea imposible. (...) Galicia es para mí el territorio sin límites de la memoria. Y en ese sentido Galicia me condiciona. (...) Almería me descondiciona. No me impone ninguna pertenencia, me acoge como una tierra nueva, tierra incógnita; me ofrece una pura receptividad. (Torres 1986: 27)

Esta sensación de asfixia está expresada en varias entrevistas; unha delas, incluso, recóllese baixo o seguinte título: “Vivir en una ciudad de provincias en la posguerra es algo que no se puede imaginar si no se ha vivido” (1988)⁵. O punto álxido de apertura persoal chegará coa “Entrevista vital” de Claudio Rodríguez Fer, con quen accede

5 Esta entrevista do periódico *La Región*, como moitas outras, non está recollida nin en *El ángel de la creación: diálogos y entrevistas* nin no índice de *Anatomía de la palabra*. Constitúe, por tanto, unha novidade bibliográfica.

a desentrañar o seu pasado dende as súas orixes familiares para brindar unha comprensión máis ampla da súa poética e do seu presente. Publicada na revista *Moenia* da Universidade de Santiago de Compostela, é a máis extensa e foi realizada en galego: isto demostra a percepción do poeta da súa lingua natal, á que vía coma unha gran riqueza e na que escribiu a súa obra *Cántigas de alén*.

As últimas entrevistas, as do ano 2000, posúen xa un certo carácter recapitulador. En comparación coas descrições de Valente nos seus diálogos de mocidade, na do suplemento “El Dominical” as palabras son menos alentadoras: “Ya no luce el poeta el rostro juvenil que tuvo hasta hace poco, de chaval aplicado con gafas de concha. Pero él se lo toma con sorna gallega (“Mi médico me dice que con mi aspecto podría rodar una película de campos de concentración”)” (Iborra 2000: 53).

Porén, as súas certezas parecen seguir intactas pese á saúde fráxil e á morte do seu fillo. As súas opinións críticas aínda se mostran máis agudas ca con respecto a tempos anteriores: basta percibir a dureza do dito sobre Alberti, Zambrano, Benedetti ou Hierro, que se suma a opinións previas igual de ríxidas sobre outros autores como García Márquez.

En resumo, a imaxe de autor que Valente vai creando en todas estas entrevistas, que se percorren coma unha viaxe polos seus anos de vida como poeta, é a dun home reflexivo, auténtico e crítico, con ideas claras e estables sobre a súa arte e a súa conciencia social. No eido literario, os seus cambios na valoración de certos autores e a inclusión de novas experiencias vitais non impiden a sensación de circu-

laridade que pode prevalecer en calquera lector das súas declaracións periodísticas ao dar coa seguinte cavilación, xa próxima á súa morte: “yo creo que toda mi poesía está contenida en el primer poema de mi primer libro” (Iborra 2000: 54). Isto, iso si, descubriríao ao final, cando todo o que aínda lle quedaba por dicir era xa un fragmento dun libro futuro ●

△ Eva Riveiro Formoso na Cátedra Valente

Bibliografía

BERASÁTEGUI, Blanca, "La creación denuncia todo lo que la ideología oculta", *ABC Cultural*, nº 130, Madrid, 29 de abril de 1994, pp. 16-18.

CORRAL, Pedro, "Valente: 'Cuando dije que en el grupo del 50 había un poeta y medio, fui demasiado generoso'", *ABC*, Madrid, 21 de abril de 1996, p. 73.

DE SA REGO, Carlos, "Leçon de ténèbres", *Libération*, París, 29 de febreiro de 1988, pp. 41-42.

DUQUE AMUSCO, Alejandro *et al.*, "José Ángel Valente: 'Sin la experiencia del desierto no hay poesía'", *El Ciervo*, nº 502, Barcelona, xaneiro de 1993, pp. 25-31.

FREIDEMBERG, Daniel, "La poesía es una escritura peligrosa", Buenos Aires, 2 de julio de 1992, p. 12.

GÓMEZ DEL VALLE, Ernesto, "José Ángel Valente, Premio 'Adonais 1954'", *Hoja del lunes*, Ourense, 3 de xaneiro de 1955.

IBORRA, Juan Ramón, "Mi palabra es libre y no obedezco", *El Periódico de Catalunya*, spl. "El Dominical", nº 304, Barcelona, 16 de xaneiro de 2000, pp. 52-61.

IGLESIAS, Amalia, "La escritura es una aventura absolutamente personal", dice el poeta José Ángel Valente", *Diario 16*, Madrid, 10 de abril de 1989, p. 37.

PADÍN, Ángel, "José Ángel Valente, Premio Adonáis de poesía 1954", *El Ideal Gallego*, A Coruña, 16 de decembro de 1954.

PULIDO, Natividad, "Valente: 'Las generaciones son un arreglo para el sostenimiento de mediocres'", publicación periódica da Universidad Complutense, 10 de agosto de 1995.

Redactor indeterminado, "Vivir en una ciudad de provincias en la posguerra es algo que no se puede imaginar si no se ha vivido", *La Región*, Ourense, 14 de xaneiro de 1988.

RODRÍGUEZ FER, Claudio, "Entrevista vital a José Ángel Valente: de Ourense a Oxford", *Moenia*, nº 4, Lugo, Universidade de Santiago de Compostela, 1998, pp. 451-464.

-----, "Entrevista vital a José Ángel Valente: de Xenebra a Almería", *Moenia*, nº 6, Lugo, Universidade de Santiago de Compostela, 2000, pp. 185-201.

RUBIM, Gustavo, "Entrevista com o espanhol José Ángel Valente: 'O poeta e o místico são portadores de escândalo'", *Público*, spl. "Leituras", Portugal, 14 de maio de 1994, p. 5.

SÁNCHEZ ROBAYNA, Andrés (ed.), *El ángel de la creación: diálogos y entrevistas*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2018.

SUTIL E ROSEL, "La vida a los 25 años", *El Español*, nº 318, Madrid, 2-8 de xaneiro de 1955, pp. 24-26.

TORRES, Antonio, "El poeta José Ángel Valente se instala en el Sur", *El País*, Madrid, 11 de febreiro de 1986, p. 27.